

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

навчально-методичний посібник



ЧЕРНІГІВ - 2019

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ

**ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ**

навчально-методичний посібник

ЧЕРНІГІВ - 2019

УДК 930.85
ББК Л-96

Рекомендовано до друку Вченою радою Академії Державної пенітенціарної служби. Протокол № 14 від 31 жовтня 2019 року.

Упорядники:

- О.А. Любич – кандидат історичних наук, доцент (Академії Державної пенітенціарної служби (загальні положення, розділи 1, 2, глосарій),
- В.В. Співак доктор філософських наук, професор кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін Академії Державної пенітенціарної служби (розділ 3, матеріали до лекції за темою № 7, питання 7.8, 7.9),
- О.І. Олійник – кандидат юридичних наук, доцент, перший проректор Академії Державної пенітенціарної служби (розділ 4),
- С.О. Чебоненко – кандидат педагогічних наук, доцент, проректор Академії Державної пенітенціарної служби (тематика занять, методичні вказівки),
- Ковальчук Н.Д. - доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка (матеріали до лекції за темою № 7, питання 7.10).
- Шакун Н.В. кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи Чернігівського національного технологічного університету (матеріали до лекції за темою № 9, питання 9.1, 9.2, 9.3, 9.5, 9.6).

Рецензенти:

Пекарчук В.М. доктор історичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права Академії Державної пенітенціарної служби.

Столяр М.Б. доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та культурології Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Історія української культури: Навч. – метод. посіб. Видання друге: виправлене та доповнене / О.А. Любич, В.В. Співак, О.І. Олійник, С.О. Чебоненко, Н.Д. Ковальчук, Н.В. Шакун. Чернігів: ФОП Баликіна С.М. 2019, - 540 с.

У третьому виданні навчально-методичного посібника розглядаються найважливіші ознаки та особливості культурного процесу на українських землях від найдавніших часів до сучасності. Структура посібника відповідає процесу вивчення дисципліни у вищому навчальному закладі. Крім лекційного матеріалу з розділів навчальної дисципліни, представлені: навчально-методичний план дисципліни, план семінарських занять, питання для самостійної роботи студента (курсанта), методичні рекомендації для підготовки до семінарських занять та семестрового екзамену та написання контрольної роботи з дисципліни, розкрито методичку оцінювання знань, глосарій з історії української культури.

Розраховано насамперед на студентів (курсантів) та слухачів вищих навчальних закладів, які вивчають курс «Історія української культури». Посібник може бути в нагоді також аспірантам, викладачам вищих навчальних закладів, учням гімназій, ліцеїв з поглибленим вивченням гуманітарних наук, широкому колу читачів.

УДК 930.85
ББК Л-96

© О.А. Любич, В.В. Співак,
О.І. Олійник, С.О. Чебоненко,
Н.Д. Ковальчук, Н.В. Шакун 2019

ЗМІСТ

I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ	5
II. ОБСЯГ ТА СТРУКТУРА КУРСУ	7
III. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ	9
IV. ЛЕКЦІЇ З КУРСУ	13
V. ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ	440
VI. ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	444
VII. ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ РОБІТ	466
VIII. МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИКОНАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ РОБІТ	470
IX. ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ	472
X. МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИКОНАННЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ	481
XI. ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ЕКЗАМЕНАЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ	482
XII. МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ПІДГОТОВКИ ТА СКЛАДАННЯ СЕМЕСТРОВОГО ЕКЗАМЕНУ	485
XIII. КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ ЗНАНЬ КУРСАНТА (СТУДЕНТА)	488
XIV. ГЛОСАРІЙ	492
XV. СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	534

Тема 9. Українська культура першої половини XIX століття.

- 9.1. Умови і тенденції розвитку української культури XIX ст.
- 9.2. Освіта і наука.
- 9.3. Педагогічна думка
- 9.4. Кирило-Мефодіївське товариство. Староруси.
- 9.5. Історична думка
- 9.6. Література. Музика.

Культурні взаємини між Україною та Російською імперією у XIX ст. набули іншого характеру, ніж у попередні часи. Перебування під імперською владою спричинило зміни у змісті української культури. Більшість здобутків архітектури, скульптури, образотворчого мистецтва втратили національні риси і відтепер так чи інакше допомагали звеличувати імперську владу. Позитивний вплив України на культурний розвиток Росії представники російської великодержавної ідеології намагалися ігнорувати. Уособленням цих поглядів стало твердження російського громадського діяча, Віссаріона Белінського, що «злившись навіки з єдинокровоною їй Росією, Малоросія відчинила до себе двері цивілізації, освіти, мистецтву, науці...» Такі думки, незважаючи на їхню безпідставність, імперія послідовно обстоювала, пояснюючи характер своєї національно-культурної політики на українських землях. У дуже важких умовах розвивалася культура на західноукраїнських землях, підпорядкованих Габсбургам, де українці потерпали від онімечування, яке поєднувалося з полонізацією у Галичині, мадяризацією в Закарпатті та румунізацією на Буковині. Внаслідок цього західноукраїнські культурні діячі, як і їхні брати-наддніпрянци, вимушені були шукати можливостей прояву своїх здібностей за межами рідного краю.

9.1. Умови і тенденції розвитку української культури XIX ст.

Культура кожного народу або минулих історичних епох не дана нам тепер у її первісній формі. Сучасна культура в Україні, як і скрізь – це історичне напластування культур, в яких перемішані національні та інонаціональні світоглядні ідеї. Проте в цілому, культуротворення

характерне автохтонністю, яка зумовлена геополітично, пластичністю та безперервністю народотворення на даній території. Воно проявляється як тотожність поступу культури корінного населення даної країни, котре інтегрує й асимілює, як правило, культуру інших народів, що з'являються на даній території.

В. Липинський писав: «кожна суспільна група, що хоче будувати, організувати суспільство, мусить черпати свої сили сама з себе, для того, крім спільного економічного інтересу, вона мусить ще мати спільну традицію, тобто певну суму історичного досвіду, здобуту її попередніми поколіннями в боротьбі за існування й переданого «з молоком матері», з вихованням поколінням слідуючим. Оця сума певних суспільних вартостей творить те, що ми називаємо культурою. Без культури немає нації, без традиції немає культури. Без об'єднуючої спільної традиції і спільної культури не може існувати група людей, біля якої має об'єднатись і зорганізуватись» [21, с. 70].

В XIX ст. Україна вступила розділеною між Російською та Австро-Угорською імперіями. Це обумовлювало загальну культурну і світоглядну ситуацію в Україні, позначилося на стані суспільної відомості. Так, більшість населення перебувала під дією православного візантизму та світоглядно-політичних тенденцій Золотої Орди, успадкованих Російською імперією. Західноукраїнські землі (Галичина, Буковина, Закарпаття), які входили до Австро-Угорщини, підпадають під вплив парадигми західноєвропейського світогляду та католицизму. Впливовою інституцією на вказаних територіях стала греко-католицька церква, духовенство якої (М. Левицький, І. Могильницький) в умовах польського, австрійського гніту та мадяризації, виступало організаторами шкільництва, друкарства, просвітництва народних мас. Загалом, культурний розвиток України у складі імперій гальмувався, адже відбувався в умовах, коли «національне життя кругом було мішане і виявлялось аж трьома впливами: офіційної російщини, більш інтимної і через це дужчої польскости та цілком стихійної українщини» [8, с. 19].

В Наддніпрянській Україні, яка увійшла до складу Росії, поширювалася ідеологія «загальнолюдської солідарності» та переконання в тому, що «сучасна людина живе стільки ж своїм, народним, скільки й чужим, загальнолюдським... і істина тільки може бути вселенською, наднаціональною» [25, с. 136]. Це негативно

позначалося на стані української літератури, мистецтва, освіти, але водночас спонукало українських мислителів доводити «історичність» власного народу, досліджувати засади і чинники існування українського суспільства, виявити його державотворчий потенціал.

Цілоком в душі загальноєвропейської соціокультурної ситуації XVIII – XIX ст., котра характеризувалася підвищенням інтересу до пізнання походження та специфіки становлення кожної нації, в Україні вже перша половина XIX ст. також позначилася злетом ідеї народності або, що те саме, національної ідеї. Зокрема, М. Максимович у вступі до своїх «Українських пісень», виданих у 1827 р. констатував: «настав, здається, той час, коли пізнають істинну ціну народності» [22, с. 6]. У цій же роботі вперше робиться спроба охарактеризувати «дух народу», представити його в розвитку на основі систематизації структури сюжетів українських пісень, козацьких дум, легенд. Автор звертається саме до цих пам'яток, оскільки переконаний, що в них найкolorитніше та найповніше виражається свідомість і світогляд українського народу. Причому «дух народу», на думку М. Максимовича, найповніше містять саме пісні, де звучить душа, яку рухають найглибші та найінтимніші почуття, та казки, де відсвічується фантазія народна [22, с. 6-7].

М. Максимович виходить із визнання наявності кількох соціокультурних начал. Вони, на його думку, вказували як на внутрішнє багатство народної культури, так і на хиткі суспільно-політичні обставини становища Малоросії, яка «довго перепадала з одного боку на інший і була лише збурена лихами і турботами». Саме ці обставини, на думку автора, «не дали розвинути духу народному і заповдіяли лише внутрішнє хвилювання» [22, с. 8]. При цьому М. Максимович переконаний, що на відміну від російських пісень, які виражають дух, що цілоком і повністю покірний своїй долі та її повелінням, українські пісні постають «виразом боротьби духу з судобою» [22, с. 18].

Ще однією тенденцією культуротворення в Україні XIX ст. стало те, що на зміну становому, зокрема, козацькому патріотизму приходив патріотизм національний, а, отже, й усвідомлення необхідності надавати пріоритет інтересам національним над становими.

Яскравим прикладом цього може слугувати своєрідний культурно-історичний маніфест Кирило-Мефодіївського товариства – твір М. Костомарова «Закон Божий або Книги буття українського

народу». Зокрема, для М. Костомарова вихідною ідеєю в цьому творі є рівність всіх народів «від природи» перед Богом, котрий впорядкував світ своєю невидимою божественною рукою. «Бог, – писав М. Костомаров, – створив світ: небо і землю і населив усякими тварями і поставив над усею тварью чоловіка» [14, с. 11].

Все у світі виявлялося нібито спеціально створеним для людини, котра визнавалася співробітником Бога, що здійснював через її діяльність свій замисел. Людина, отже, в «Законі Божому» ще мислиться як мікрокосм, котрий являється вершиною макрокосму. Однак, як це трапилось із біблейськими Адамом і Євою, відбулося нібито «пошкодження» істинної природи людей, втрата ними своїх богоподібних якостей. Народи, отже, ніби повернулися до свого початкового твариноподібного способу існування. Виявилось це у втраті здатності людей пізнавати, а головне – розуміти один одного, через що «род чоловічий забув Бога... і почала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і костями, і на всім світі сталося горе, і біднота, і хвороба, і несчастья, і незгода» [14, 11].

Екзистенціальне осмислення людського світобуття здійснюється М. Костомаровим та іншими кирило-мефодіївцями у двох аспектах: у стані реального буття та у стані не-буття. Реальне світобуття, отже, усвідомлюється як безпосереднє особливе національне життя кожного народу, а не-буття тлумачиться як зникнення народів або перехід того чи іншого народу в колоніальний статус забуття. На думку братчиків, «благодать дана всім язикам, а спершу коліну Яфетову... і перейшла до племен грецького, романського, німецького, слов'янського» [14, 18–19].

Катастрофічність і фатальність людського буття поглиблюється тим, що люди створили собі ложних богів, а через це втратили колишню можливість пізнавати істинне. Вихід же України із ситуації суспільного хаосу, на думку М. Костомарова, можливий тільки за умови звільнення від рабства слов'янських народів. Український народ, як один із слов'янських народів, згідно «Закону Божого», виконує месіансько-визвольну роль і стає центром світових подій.

З другої половини XIX ст. в Європі відбувається справжній сплеск досліджень національного характеру як феномену культури. Свідченням цього стала поява «психології народів» (В. Вундт), вчення про архетипи (К. Юнг), феноменології (Е. Гуссерль), культурологічних теорій (М. Вебер, Е. Трільч та ін.), спеціальних досліджень феномену ментальності (Л. Февр, М. Блок) тощо.

В українській культурній традиції середини XIX ст. також з'явилися спроби усвідомлення унікальності й самобутності власного народу. Це супроводжувалось активними пошуками вітчизняних дослідників світоглядно-методологічних стратегій, які б дали змогу перейти на новий рівень пізнання тієї суспільно-політичної ситуації, що склалася на початку XIX ст. Причому ці пошуки здійснювалися як внаслідок урахування власної соціокультурної традиції, так і завдяки переосмисленню надбань західноєвропейської культури. Необхідність проникнення у відчуття та урахуванні тих соціокультурних і ментальних особливостей народу, котрі вирізняють його з-поміж інших народів світу, починає усвідомлювати все ширше коло вітчизняних мислителів.

Зокрема, філософ П. Юркевич, зазначає, що всякій країні (народу) властивий національний, історичний та раціональний дух. Природний або фізичний темперамент людини, а відповідно до того – національний темперамент народу, – залежить від природи людини, певних схильностей і переконань [35, с. 35].

На питання «Хто такі українці і яке їхнє коріння?» дає докладну відповідь П. Куліш. Він писав, що це люди, котрі з початку хліборобства «загніздилися» на обох берегах Дніпра, опанували обширну територію, з якої їх не міг вже зігнати ніхто. «Зовемо ми народ цей – звідкіля б він не взявся – Українським, бо давно він живе на узграниччі двох великих народів (маються на увазі поляки і населення Московського царства – прим. авт.), не мішаючись ні з одним, ні з другим, ані обличчя свого, ані свого духу не одмінюючи» [18, с. 8].

Все це спростовує безпідставні твердження, які робилися в радянську добу про те, нібито «Куліш не вірив у сили свого народу», що він «ставив під сумнів можливості самостійного культурного розвитку свого народу» [17, с. 13]. Безумовно, потрібно розрізняти, на наш погляд, праці П. Куліша до реформи 1861 року і після неї. Діяльність П. Куліша до реформи, по суті, продовжувала соціокультурні тенденції Кирило-Мефодіївського товариства. Про це він писав, що «ми, тодішні козакомани, жадали великого перевороту, ми навіть креслили план благодетельного і для народу і для уряду звільнення селян шляхом науки» [17, 132]. Але після реформи 1861 року мислитель із сумом міркував про відсутність належного дослідження буття українського народу. «Пересічний українець», підкреслював філософ, «до віку тих книжок не зустрине, в котрих

листок чи два листка між сотнею, або сотня листків між тисячею про його рідну сторону оповідадимуть» [18 с. 6].

Разом з тим, аналізуючи суспільно-політичне становище України під владою Російської імперії в другій половині XIX ст., відомий український фізик і громадський діяч І. Пулюй, підкреслював: «хоч який великий в Росії хаос, у тому хаосі постануть нові культурні центри, до котрих горнутимуться народні духові сили до інтензивної праці на всіх полях науки, промислу, ремесла і господарки» [26, с. 617].

На західноукраїнських землях початок XIX ст. позначився зростанням соціальної ролі греко-католицької церкви та підвищенням її авторитету серед населення. Греко-католицьке духовенство (Михайло Левицький, Іван Могильницький, Йосип Лозинський, Йосафат Кобринський, Михайло Осадц та ін.) сприяло духовному відродженню та формуванню національної ідентичності українців на Галичині та Закарпатті. Зусиллями священнослужителів поширювалась освіта і культура серед широких мас населення, відкривались книгарні та друкарні, товариства тверезості, популяризувалися «народна» мова та література.

9.2. Освіта і наука

Розвиток освіти. Перехід українських земель під владу Російської імперії значно погіршив освітній рівень українців. За часів Гетьманщини одна школа припадала в середньому на 700–800 жителів. Утримувалися вони коштом місцевого населення. Під імперською владою школи масово закривалися, бо селяни-кріпаки зовсім зубожіли, а уряд ними не опікувався. З 1803 р. в Наддніпрянщині стали поширювати нову загальноімперську систему освіти. Встановлювалися такі типи загальноосвітніх навчальних закладів: початкові парафіяльні училища, повітові училища та гімназії. Офіційно закріплювався становий характер права здобуття освіти. Парафіяльні училища призначалися для дітей «нижчих станів» і навчали у них лише закону Божому, арифметиці та грамоті. Повітові училища призначалися для дітей «купців, ремісників та інших міських обивателів». У гімназіях навчалися діти дворян,

чиновників, багатих купців. За змістом нова система освіти була спрямована на виховання «вірнопідданих» у проімперському стилі. У 1850 р. в усіх початкових школах Наддніпрянщини навчалося лише 67 тис. учнів. Переважна більшість населення залишалася неписьменною. Середню освіту давали гімназії, навчання в яких було платним. Після закінчення чотирьох класів гімназії випускники діставали право на вступ до університету або на державну службу. Спеціальним імперським розпорядженням було заборонено приймати до гімназій та вищих навчальних закладів вихідців із кріпосних селян. Протягом першої половини XIX ст. у Наддніпрянщині було відкрито 19 гімназій із 4 тис. учнів. На початку століття з'явилися перші професійні школи – ремісничі училища, фельдшерські школи, училища торговельного мореплавства, садівництва, виноробства, бджільництва тощо. Поява їх була викликана потребами економічного розвитку, але в цілому їх не вистачало. Проміжну ланку між середніми та вищими навчальними закладами становили ліцеї, які у своєму дев'ятирічному курсі поєднували гімназичну та університетську програми: Волинський ліцей у Кременці (1805 р.), Рішельєвський ліцей в Одесі (1818 р.), гімназія вищих наук у Ніжині (1820 р.).

Єдиним вищим позастановим навчальним закладом на українських землях на початку XIX ст. залишалася Києво-Могилянська академія. Імперський уряд у 1817 р. спеціальним рішенням ліквідував її та створив замість неї Духовну академію, де здобували виключно богословську освіту діти духівництва. Представники української еліти впродовж тривалого часу вели боротьбу за відкриття в Наддніпрянщині університету. У 1805 р. у Харкові було відкрито університет, що складався зі словесного (історико-філологічного), юридичного, математичного і медичного факультетів. Протягом 1805-1851 рр. у ньому здобули вищу освіту 2 800 осіб. У 1834 р. було відкрито Київський університет, який мав філософський та юридичний факультети. Контингент студентів університету поступово змінювався: спершу переважала польська шляхта, потім – українське і російське дворянство, а з 1860-х рр. – українська молодь із різних соціальних верств. Створювані з дозволу російського уряду в Наддніпрянщині середні та вищі навчальні заклади готували за його задумом кадри для поповнення імперської адміністрації різного рівня. Можливість здобути освіту залежала від заможності людини, а тому вона була доступною вихідцям із

привілейованих станів. Українську мову використовувати у навчальних закладах було заборонено.

Особливий характер мала система освіти на Правобережжі. Остерігаючись невдоволення шляхти, імперський уряд не втручався в діяльність тамтешніх польських шкіл. Освітою українських селян поляки взагалі не цікавилися. Навчання у школах здійснювалося у пропольському патріотичному дусі. Ситуація в краї змінилася після придушення польського повстання 1831 р. Русифікація системи освіти стала складовою приведення Правобережжя у відповідність до інших губерній імперії. Зміни в системі освіти на західноукраїнських землях відбулися в період реформ Марії-Терезії. У 1774 р. було прийнято закон про обов'язкову початкову освіту для дітей 5-12 років. У всіх навчальних закладах, окрім елементарних і тривіальних, навчання провадилося німецькою мовою. Держава не фінансувала шкіл, і утримуватися вони повинні були коштом населення. По деякім часі з'явився закон про введення нової шкільної системи. За ним загальноосвітні навчальні заклади поділялися на: елементарні: у селах – парафіяльні однорічні, у селищах і містечках – тривіальні, або трикласні. Навчання у цих школах мало вестися рідною «материнською» мовою; чотирикласні головні та нормальні школи створювались у великих містах; гімназії з двома роками навчання. Закінчення гімназії надавало можливість вступу до вищих навчальних закладів – академій та університетів. Активізація польського руху спричинила спроби полонізувати систему освіти. Коли австрійський уряд погодився, що мовою навчання повинна бути та, якою володіє більшість учнів, поляки намагалися будь-якими засобами саботувати це рішення. Доходило до того, що вчителі-поляки відпускали учнів-русинів зі школи в ті дні, коли прибували комісії, або ті переконалися, що польських дітей більшість. Уведений в оману, австрійський уряд 1805 р. видав указ, за яким усі початкові народні школи Галичини та Буковини передавалися під контроль римо-католицької церкви. Це рішення спричинило загострення «боротьби за школу» між поляками та українцями, яка тривала протягом першої половини XIX ст. На Буковині румунська верхівка не бажала сприяти здобуттю освіти українським селянством. Українська мова до шкіл не допускалася, відбувалася румунізація системи освіти. Підпорядкування системи шкільництва римо-католицькій церкві спричинило те, що навчання стало вестися, поряд із румунською, німецькою та польською мовами. Боротьба греко-

католицького духовенства за освіту закарпатських русинів завдячувало існуванню в краї найліпшої серед усіх українських земель системи народної початкової освіти.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Закарпатті існувало близько 300 початкових шкіл з народною мовою навчання, утримуваних церковними громадами. Обов'язкове навчання (яке, до речі, так і не було запроваджене) скасували 1812 р. Злиденне селянство було просто не в змозі утримувати школи. В усіх інших навчальних закладах Закарпаття обов'язковим було вивчення угорської мови. Незважаючи на опір і постійні протести греко-католицького духовенства, угорський уряд послідовно провадив мадяризацію Закарпаття. Кроком до остаточної ліквідації русинських початкових шкіл став закон 1844 р., за яким в усіх видах шкіл затверджувалася угорська мова. Головна заслуга в тому, що русинські початкові школи взагалі не зникли, належала греко-католицькій церкві. У 1847 р. в Галичині налічувалося 741 русинська і 459 русино-польських шкіл. У роки «весни народів» у Східній Галичині та Закарпатті виникали недільні школи для дорослих, де навчання провадилося українською мовою.

Повну середню освіту давали гімназії. У 1840-1850-х рр. у Східній Галичині існувало 8 гімназій, у Північній Буковині – 1, в Закарпатті – 9. Вищу освіту на західноукраїнських землях надавали заснований ще у 1661 р. Львівський університет, реальна (торговельна) академія (1817 р.), технічна академія (1844 р.). Українська мова до цих навчальних закладів не допускалася. Вперше вивчати українську літературу у вищій школі почали на кафедрі української мови й письменства при Львівському університеті, засновано її було в 1848 році. Першим професором цієї кафедри обрано поета Я. Головацького, якого замінив О. Огоновський, автор кількох драм, наукових розвідок і «Історії української літератури» в 6 книгах.

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в завжди багатій на таланти Україні з'явилося чимало вчених світового рівня. Початок українського національного відродження спричинив зростання зацікавленості до історії та народної культури. Відтак з'явилося багато історичних, мовознавчих, етнографічних праць. Окрім свого значення як підвалин українського націотворення, вони також стали поштовхом до подальших наукових досліджень. Розвиток науки потребував створення центрів, які організовували б дослідницьку

діяльність, сприяли втіленню досягнень вчених у життя і популяризації їхніх ідей. Першим науковим центром Наддніпрянської України стало засноване В. Каразіним на Харківщині Філотехнічне товариство (1811-1818 рр.). Попри обмежені через відсутність будь-якої урядової підтримки можливості, товариство зробило досить багато. Його члени популяризували передові методи ведення сільського господарства, нову техніку, сприяли створенню підприємств із переробки сільськогосподарських продуктів. Діяльність Філотехнічного товариства зініціювала появу інших товариств. Значну роль у розвитку наукових досліджень відіграло Товариство наук при Харківському університеті (1812-1829 рр.). Популяризації поглядів його членів сприяло видання спеціальних періодичних збірників. Проте утиски місцевої адміністрації змусили товариство припинити свою діяльність.

Археологічні дослідження стали головним напрямком діяльності Тимчасового комітету для розшуку старожитностей (1835-1845 рр.), створеного в Києві. Необхідність появи такої установи спричинили важливі археологічні відкриття, зроблені археологами-аматорами у Києві. Під час розкопок тут було знайдено підмурки Десятинної церкви і відкрито руїни Золотих воріт. Тимчасовий комітет узяв під свою охорону ці та інші пам'ятки, встановив контроль над веденням розкопок у місті, ініціював створення Музею старожитностей при Київському університеті. Після ліквідації комітету його повноваження було передано офіційній установі – Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів (Київській археографічній комісії) при генерал-губернаторі (1843 р.). За задумом засновників, метою її діяльності було викорінення польських впливів у краї через доведення безпідставності польських претензій фактами з історичного минулого цих земель. Об'єктивно діяльність комісії сприяла вивченню багатьох раніше невідомих сторінок історії України. У складі комісії були М. Максимович, М. Костомаров, О. Лазаревський та інші відомі вчені. На посаді художника з 1845 р. працював у комісії Т. Шевченко, який замальовував знайдені археологічні пам'ятки. Результатом діяльності комісії стало видання унікального багатотомного зібрання «Архів Південно-Західної Росії». Дослідження археологічних та історичних пам'яток Північного Причорномор'я та Криму проводило створене 1839 р. в Одесі Товариство історії та старожитностей. Його члени організовували археологічні розкопки античних міст, давніх фортець і курганів.

Завдяки зв'язкам членів товариства з ученими з інших країн знання про давню історію українських земель стали відомими в наукових центрах Європи. Найбільшою культурно-освітньою установою на західноукраїнських землях був заснований 1817 р. поляками Оссолінеум (Народний заклад ім. Оссолінських). До його складу входили бібліотека, музей і друкарня. В Оссолінеумі зберігалися численні архіви польських магнатів, колекції археологічних пам'яток, зброї, картин, скульптур тощо. Містились у його зібраннях унікальні документи з історії України, зокрема архіви українських міст, оригінали універсалів українських гетьманів та інші документи. Вивчаючи ці матеріали, історики дізнавалися про маловідомі сторінки минулого України.

Перша половина XIX ст. стала періодом вагомих здобутків українських вчених у природничих науках. Спричинили це як потреби розвитку суспільства, так і відсутність перешкод з боку імперських чиновників, які не вбачали небезпеки у діяльності вчених. Розвиткові астрономії сприяло заснування астрономічних обсерваторій у Харкові (1808 р.), Миколаєві (1821 р.) і Києві (1845 р.). Цікаві спостереження небесних явищ було здійснено професором Харківського університету Т. Осиповським (1765-1832 рр.). А ще він був визначним математиком і створив тритомний «Курс математики», який протягом кількох десятиліть залишався основним підручником з цієї дисципліни. Видатну роль у розвитку хімічної науки відіграли праці професорів Харківського університету О. Ходнеєва та М. Бекетова. Чимало наукових праць із ботаніки опублікував М. Максимович. Серед них були підручники для студентів «Основи біології» та «Основи зоології», праці «Роздуми про природу», «Систематика рослин». У своїх працях учений вперше у світі сформував уявлення не лише про еволюційну теорію розвитку органічного світу, а й про клітинну будову організму. Однак відкриття українського вченого не були належним чином поціновані в Російській імперії. Протягом 1823-1834 рр. Максимович працював у Москві, провадив науково-педагогічну діяльність. За цей період він опублікував близько 100 наукових праць, які дістали високу оцінку європейського наукового світу. Свідченням його туги за Батьківщиною стала поява 1827 р. збірки «Малоросійські пісні». У вересні 1834 р. вченого затвердили на посаді ректора Київського університету. З ініціативи Каразіна протягом 1812-1830 рр. перші метеорологічні станції було відкрито в Харкові, Києві, Миколаєві,

Полтаві. За даними їхніх спостережень він уважав за можливе передбачати похолодання, бурі, посухи тощо. У 1804 р. було закладено найстаріший ботанічний сад Харківського університету. Окрім університетських садів, велику роботу проводив заснований 1812 р. у с. Нікіта поблизу Ялти Нікітський ботанічний сад. На західноукраїнських землях ботанічний сад існував при Львівському університеті. Успішно розвивалася медична наука. Фундатором української хірургічної офтальмології став професор Київського університету, один з засновників його медичного факультету В. Караваєв (1811-1892 рр.). Професор Харківського університету Н. Єллінський написав двотомний підручник з основ хірургії, за яким тривалий час навчалися студенти університетів і медичних академій усієї Російської імперії.

Національно-культурне відродження, яке розпочалося в Закарпатті наприкінці XVIII ст., стало могутнім поштовхом до розкриття талантів карпатських русинів. Велика заслуга у встановленні контактів між талановитою закарпатською молоддю і західноєвропейським ученим світом належала Івану Форгаші (1786-1834 рр.). Завдяки його клопотанню, наприклад, отримав запрошення працювати в Італії вчений-мовознавець історик М. Лучкай. Наукова діяльність закарпатця Івана Земанчика, видатного фізика і математика, була пов'язана з Львівським і Краківським університетами. Він був професором, деканом і ректором Львівського університету; у Руському інституті при університеті викладав народною мовою студентам-українцям фізику і математику. Багато вчених-закарпатців поїхали працювати до Російської імперії. Першим сюди прибув Іван Орлай. У Росії Орлай обіймав високі посади, чимало зробив для поліпшення системи медичної освіти. Коли там почали реформувати систему освіти і шукати викладачів для роботи у новоутворених навчальних закладах, Орлай порадив запросити молодих закарпатських вчених. Запрошення працювати в Російській імперії отримали три закарпатські професори: Михайло Балудянський (1769-1847 рр.), Петро Лодій (1764-1829 рр.), Василь Кукольник (1765-1821 рр.). Усі вони відіграли значну роль у культурному житті імперії. Обраний директором головного педагогічного інституту в Петербурзі, Кукольник читав курси права, фізики, хімії, сільського господарства. Поеднував викладання логіки, моральної філософії та права з директорством у Петербурзькому комерційному училищі П. Лодій. Викладав політичні науки перший

ректор заснованого в 1819 р. Петербурзького університету М. Балудянський. Коли імперські ідеологи второпали, які «крамольні думки» пропагують запрошені вчені, вони жажнулися. У 1820-х рр. розпочалися переслідування за «вільнодумство». Балудянський на знак протесту проти заборони вільно проголошувати свої думки 1821 р. подав у відставку з посади ректора університету. Окрім Петербурзького університету, «справи про вільнодумство» в середовищі викладачів і студентів виникли також у Харківському університеті та Ніжинській гімназії вищих наук. Закарпатці принесли до Російської імперії ідеї, які надихали кращі голови тогочасного західноєвропейського суспільства. Окремо варто відзначити діяльність Юрія Гуца-Венеліна (1802-1839 рр.). За своє коротке життя він зумів зробити дуже багато. Вирішивши присвятити себе вивченню життя східних слов'ян, він 1825 р. прибув до Москви. Залюбленість в історію закарпатський юнак поєднував з отриманням медичної освіти. Одночасно з закінченням університету він видав двотомну працю з історії болгарського народу «Давні та сучасні болгаряни». Завдяки цій праці Гуца-Венелін здобув визнання у тогочасному науковому світі. Праця молодого закарпатця, на думку істориків, започаткувала болгарське національно-культурне відродження. На знак пошанування заслуг Гуца-Венеліна у столиці Болгарії м. Софії йому встановлено пам'ятник.

9.3. Педагогічна думка

Освіта – важливий елемент культури, її складова частина. Як соціокультурна основа суспільства, освіта одночасно є тим процесом, який забезпечує функціонування мудрості в суспільстві, сприяє її примноженню і відтворенню від покоління до покоління. В цьому смислі вона обумовлює суспільний поступ, забезпечує його основу, творить майбутнє будь-якого народу і держави.

Ідея освіти як способу реалізації людиною власних здібностей, пошуку досконалості, як мети власного буття у світі, проводилась ще в «Ізборнику Святослава» (1073), «Повчанні дітям» Володимира Мономаха. В творах мислителів Київської Русі, а пізніше – Чернігівського колегіуму, Києво-Могилянської академії, викристалізувалися основні освітні принципи, котрі протягом наступних століть втілювалися у практику навчання і виховання в Україні: природовідповідності навчання, кордоцентризму, поліфонізму, вільнодумства, любові до рідної землі тощо.

На західноукраїнських теренах центром вищої освіти був Львівський університет, заснований в 1661 р. В Києві у 1818 році припиняє своє існування перший вищий навчальний заклад на територіях східних слов'ян – Києво-Могилянська академія. Разом з тим, в першій половині XIX ст. з'являються нові центри вищої освіти, які стали справжніми осередками культурного життя – Харківський університет (1805), Київський університет (1834), Одеський ліцей (1817), Гімназія (Ліцей) вищих наук у Ніжині (1920).

Система середньої та вищої освіти, яка склалася в Україні в першій половині XIX ст., стала важливим чинником духовного життя українського народу. Разом з тим, діяльність шкіл, організація народної освіти, піддавалась жорсткій регламентації з боку імперської влади. Зокрема, навчальні заклади, які входили до Харківського освітнього округу (парафіяльні училища, повітові училища, гімназії, університет) функціонували за статутами 1804 р. та додатковими документами до них, в яких унеможлилювався доступ до навчання представників нижчих станів та жінок. На Правобережжі діяв окремий статут для шкіл, парафіяльні училища перебували під впливом католицизму. Існувала мережа повітових училищ, у Києві, Вінниці, Кременці було відкрито гімназії.

На розвиток освіти і педагогічної думки XIX ст. на українських землях, що перебували у складі Російської імперії, вплинула політика царату: «Валуєвський циркуляр» про заборону друку та викладання українською мовою (1863), Статут про початкову школу за яким навчання має проводитись лише російською мовою (1864), Емський указ про заборону друкувати і перекладати твори, влаштовувати вистави, читати лекції українською мовою, заборона викладати українською в народних школах і виголошувати церковні проповіді тощо. Це негативно позначилося на стані української освіти, гальмувало розвиток культури.

Водночас, внаслідок спротиву імперському гніту, в Україні виникають українські рухи етнографічного, історичного, літературного спрямування. Так, у 50-60-х рр. сформувався громадський рух, учасники якого (М. Костомаров, Т. Шевченко, В. Білозерський, А. Маркович, О. Ніс, О. Потєбня та ін.) у Петербурзі, Чернігові, Харкові випускали журнал «Основа», відкривали недільні школи, видавали навчальну літературу.

В цей період поряд з практичною розбудовою мережі освітніх закладів, неабиякого піднесення набувають теоретичні дослідження

питань навчання та виховання особистості. Світ побачили перші українські підручники: «Грамматика» П. Куліша (1857), «Українська абетка» М. Гатчука (1861), «Українська граматика» І. Деркача «Український буквар для воскресних шкіл» О. Потебні (1889) та ін.

Гостро постало питання про методологію навчання. В кінці XVIII – на початку XIX ст. в Європі сформувалися дві основні концепції шкільної освіти – концепція дидактичного матеріалізму і концепція дидактичного формалізму (або концепція матеріальної і формальної освіти) [11, с. 134]. З позицій першої головним завданням школи вважалося засвоєння учнями певної сукупності реальних знань; натомість розвиток їх пізнавальних здібностей розглядався наслідком діяльності по засвоєнню нового матеріалу.

В концепції формальної освіти (Я. Коменський, А. Дістерверг та ін.) ключовою стала ідея про необхідність першочергового розвитку розумових здібностей і пізнавальних інтересів учнів, їх уваги, уявлень, пам'яті, мислення. Головним критерієм при доборі матеріалу навчання, навчальних предметів визнавалась формуючу цінність навчального предмету, яка найвагомніше представлена в математиці і класичних мовах.

Ці концепції набули поширення й серед українських вчених-педагогів (П. Куліша, Д. Ушинського, С. Русової та ін.), вплинули на їх спроби підняти питання освітньої практики на теоретичний рівень. Більше того, в творах українських мислителів здійснюється перегляд тлумачення освіти як сукупності методик навчання і «формування» людини на користь розуміння її як процесу соціокультурної реалізації нації чи особи. Тому основною метою своєї діяльності українські педагоги-просвітителі вважали не поширення формальної освіти, а творення через навчання і виховання загальної культури особистості.

Пантелеймон Куліш – український філософ, історик, педагог, громадський діяч – в своїй «хутірській філософії» розкрив культуротворчий потенціал освіти. Вчений обґрунтував ідею про роль освіти як механізму збереження соціокультурного досвіду людства. На думку П.Куліша людина, як біологічний індивід, наділена певною сукупністю вроджених здібностей, які зумовлені спадковістю, передаються від батьків до дітей, і утворюють психобіологічну підставу для соціокультурного відтворення суспільства. Адже тільки тоді, коли «ми продовжуємо рід наших

предків не лише у фізичному відношенні: ми відтворюємо водночас і їх моральні властивості» [16, с. 204].

Водночас виокремлення концепту спадковості для П.Куліша є аргументом на користь підтвердження обов'язковості включення людини, як біологічного виду, в засвоєння форм національно-культурного існування. Тому освіту філософ розглядає як інструмент збереження такої спадковості, основу соціокультурного буття, яка забезпечує діалог між поколіннями, уможливує збереження і помноження набутого людством теоретичного та практичного досвіду.

Слід підкреслити, що питання філософського осягнення освіти для П.Куліша набули архіважливого значення, адже поставали вони в умовах колоніального гніту, під яким перебував український народ в другій половині XIX ст.. Тому освіта, зокрема, державною мовою, постає для філософа чинником боротьби за визволення від колоніалізму, засобом піднесення національної самосвідомості. Цим пояснювалась і постановка мовного питання П.Кулішем.

Видатний мислитель і педагог другої половини XIX ст. **Костянтин Ушинський** наполягав на необхідності тісного зв'язку педагогічної науки з реальним життям та суспільними потребами. Світоглядно-методологічною основою його педагогічного вчення став гуманістичний підхід до життя людини. Людина у творах мислителя розглядається як мікрокосм, який існує як оригінальне і неподільне ціле [31, с. 215].

Освіту К. Ушинський тлумачить як суспільну структуру, яка безпосередньо впливає на стан культури та соціальні відносини в суспільстві. Значну увагу педагог приділяв пошукам ідеалу, мети змісту виховання, адже був твердо переконаний, що саме виховання здатне розкрити сутнісний потенціал особистості, допомогти людині знайти своє місце у світі. Загалом освіта, з погляду педагога, є потужним чинником гармонізації суспільних відносин, дієвим фактором культуротворення.

Питанням морального виховання особистості приділив велику увагу видатний хірург, просвітитель, організатор науки в Україні **Микола Пирогов**. В своїх роботах «Питання життя» та «Школа и жизнь» вчений проводить ідею загальнолюдського виховання, метою якого є підготовка до життєвих реалій людини-громадянина з науковим знаннями та релігійно-християнською мораллю. Вчений

був твердо переконаний, що запорукою підвищення життєвого рівня населення є розбудова освіти і науки.

Відомий український педагог, прозаїк, літературознавець і громадська діячка другої половини XIX – початку XX ст. **Софія Русова** в своїх працях «Нова школа», «Позашкільна освіта та засоби її проведення», «Націоналізація школи» та ін основним завданням освіти визнавала орієнтацію на культ особи, який вільно виявляє усі свої творчі сили [27, с. 144].

На думку С.Русової, культурний поступ будь-якої спільноти відбувається завдяки діяльності окремих геніїв, які «утворюють нову еру наукову, або моральну, або художню» [27, с. 142]. Громадянство здебільшого чинить супротив геніям, проте з часом саме творчі сили непересічних особистостей виробляють ідеї, цінності, які поширюються на широкий загаль. Головною метою виховання і навчання С.Русова проголошує пошану особи – як особи індивідуальної, так і особи національної [27, с. 294]. Мову мислителька вважала найпотужнішим двигуном національної культури, найважливішою підвалиною, на якій духовно зростає нація, силою культури, а культуру – силою народу.

На західноукраїнських землях до справи розвою національної освіти долучилися культурно-просвітницькі об'єднання «Просвіта» (1868), «Руське Педагогічне товариство» (1881), жіночий рух галичанок, «Руська трійця», літературно-наукове товариство «Галицько-Руська Матриця» та ін.. У Східній Галичині та Закарпатті в середині XIX ст. відкривались недільні школи, гімназії. Однак середні навчальні заклади масово переводили на латинську і німецьку мову навчання. Подібна ситуація була поширеною і в закладах вищої освіти (Львівському та Чернівецькому університетах), де викладачі «докладали всіх зусиль, щоб відстояти національні традиції, протистояти онімеченню й ополяченню, а головне готувати молодих учителів українців джо виховання національної гідності підрастаючого покоління» [24, с. 167]

У 1816 році в Перемишлі було створене культурно-освітнє «Товариство галицьких греко-католицьких священників», завдяки діяльності якого світ побачили праці «Наука християнська» (1816), «Буквар словено-руського язика» (1817), «Граматику язика словено-руського» (1822), «Відомість о руськом язичі» (1829). У Львові Йосафат Кобринський видав два посібники: «Спосіб борзо виучити читати» та «Буквар новим способом уложений для домашньої науки».

Борис Грінченко (1863 – 1910) – видатний український педагог, письменник, критик, мовознавець, освітній і громадський діяч – вніс великий вклад в розбудову національної школи в Україні. Творчість педагога пов'язана з Черніговом, а пізніше – з Києвом, де письменник редагував щотижневик «Громадська думка» та щомісячник «Нова громада». В чернігівський період своєї діяльності Б. Грінченко здійснив ґрунтовний аналіз стану шкільної справи в губернії, результати якого виклав у «Докладах Черниговскому земскому собранию от буренских земских управлений за 1887-1898 гг.».

Педагогічна концепція Б. Грінченка найвиразніше представлена у його творах «Цель народной школы» (1885), «Народні вчителі і українська школа» (1896), «Яка тепер народна школа на Україні» (1896), «Якої нам треба школи» (1907). Зокрема, основною стратегічною метою школи Б.Грінченко не лише розвиток здібностей кожної людини, а й формування її як громадянина. Народна школа, на думку просвітителя, повинна «виховати розум дитини, розвинути, зміцнити його, зробити дитину придатною для подальшої діяльності» [3, с. 504].

Основними принципами педагогічної концепції Б. Грінченка були системність, доступність, народність. Педагог підкреслював: «Як не можна жити за зразком іншого народу..., точно так не можна виховувати, виховуватися за чужою педагогічною системою, якою б не була вона чіткою і добре обдуманною» [4, с. 91].

Вчений впродовж життя обстоював ідею народної освіти рідною мовою. В останнє десятиліття свого життя Б. Грінченко видав «Українську граматику до науки читання й писання» (1907), «Словник української мови» в 4-х томах (1906-1909), зробивши свій безцінний внесок в лексикографічну скарбничку української культури.

Педагогічна думка на західноукраїнських землях пов'язана з іменами М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького, О. Духневича, І. Ставровського, Ю. Федьковича, О. Павловича та ін. Зусиллями цих вчених, педагогів, письменників з'явилися підручники з історії та географії, морально-дидактичні твори для дітей, наукові та публіцистичні праці.

Зусиллями **Маркіяна Шашкевича**, **Івана Вагилевича** та **Якова Головацького** – членів культурного об'єднання «Руська трійця» - видавався культурно-освітній альманах «Русалка Дністрова». У альманаху друкувались твори, присвячені питанням розвою та єдності західноукраїнських земель, збереженню української мови,

літератури, народності. Члени «Руської трійці» обґрунтовували і поширювали ідею народної освіти як найголовнішої серед усіх потреб.

Визначні досягнення на педагогічній ниві мав **Олександр Духневич** – педагог, просвітитель, громадський діяч. Головною метою освіти він вважав виховання справжнього патріота, обізнаного в історичних досягненнях та традиціях свого народу. О. Духневич уклав такі шкільні посібники, як «Книжица читальная для начинающих» (1847), «Сокращенная граматика письменного руського языка» (1853), «Народная педагогия в пользу училищъ и учителей сельскихъ» [(1857).

Педагог наполягав на важливості розвитку розумових здібностей учнів шляхом застосування міждисциплінарного підходу, принципів дидактичності, системності, наочності. Важливою складовою виховного процесу О. Духневич вважав опору на родину, традицію, мову, історію свого народу.

Великий вклад у розвиток педагогічної думки зробив **Іван Ставровський**. В своєму творі «Педагогия» (1846) він приділяє увагу духовному та фізичному вихованню дитини, узагальнює власний досвід у цьому питанні. Метою виховання педагог вважав підготовку справжнього громадянина-патріота, а діячими чинниками реалізації цього завдання визнавав сім'ю, школу, самовиховання.

Провідником ідеї народності у навчанні та вихованні був поет, громадський діяч, педагог, організатор освіти на Буковині **Юрій Федькович**. Його педагогічна спадщина різноманітна: «Співаник для господарських діточок» (1863), «Буквар для селянських дітей на Буковині» (1866), «Календарик» (1869), а також численні морально-дидактичні твори для дітей («Бідний Михась», «Бідолашко», «Чортівська Бочка» та ін.). Червоною ниткою у творчості Ю.Федьковича проходить ідея народності в освіті. Засвоєння рідної мови, традицій, звичаїв, казок, на думку Ю.Федьковича, сприятиме розвитку духовних сил дитини, формуванню її моральних чеснот.

На останню третину XIX – початок XX століття припадає поетична, прозаїчна, перекладацька історична, педагогічна, філософська, громадська діяльність **Івана Франка** (1856-1916). Питання організації освіти, змісту навчання і виховання мислитель піднімає як у своїх наукових працях «Чого ми вимагаємо?», «Освіта народу в Галичині», «Мислі об еволюції в історії людськості», так і у творах для дітей «Малий мирон», «Олівець» та ін.

І. Франко здійснив ґрунтовний і системний аналіз історії народної школи на західноукраїнських землях, результати якого виклав у працях «До питання про культурну історію Західної України XVII-XVIII ст.», «До історії освіти в Галичині».

Таким чином, попри складні суспільно-політичні умови розвиток освіти та педагогічної думки на українських землях у складі імперій не припинявся. Вітчизняна освіта і педагогіка збагатилась численними ідеями, концепціями, що впливало на піднесення національного духу та спонукало до пошуків шляхів національної самостійності та свободи.

9.4. Кирило-Мефодіївське товариство. Староруси

На початку 1840-х рр. у Київському університеті, завдяки зусиллям українських викладачів та студентів, з'являється політична організація, метою якої стає сприяння розвитку духовних сил української нації та звільненню селян із кріпацтва. Вона отримала назву Слов'янського товариства святого Кирила і Мефодія, яке відоме в літературі як Кирило-Мефодіївське товариство. Організація виникла в кінці 1845 – на початку 1846 року і проіснувала, за оцінками істориків, не більше п'ятнадцяти місяців. Її засновниками були, як прийнято вважати, М. Гулак, М. Костомаров, М. Білозерський. До товариства також приєдналися Т. Шевченко, П. Куліш, Д. Пильчиков, М. Савич, студенти університету О. Навроцький, О. Маркович, І. Посяда, Г. Андрузький і О. Тулуб.

У науковому відношенні більш вираженою була культурологічна концепція Кирило-Мефодіївського братства, яка висунула ідею звільнення слов'янських народів від ярма гнобителів і створення федеративного «Союзу слов'янських республік» із столицею в Києві. Ідеї братчиків про соціально-політичну перебудову суспільства включали багато цінних думок про розвиток національної культури, що були висловлені у працях М. Костомарова (1817-1885 рр.), П. Куліша (1819-1897 рр.), Т.Г. Шевченка (1814-1861 рр.) та ін. Це передусім положення про державну самостійність слов'ян, вільний розвиток національної культури і мови, про характерні риси ментальності українців, зокрема – природний демократизм, прагнення до волі, поетичність, віротерпимість, відкритість у спілкуванні, дружелюбність тощо. Братство мало свої філіали в різних місцях тодішньої Росії. Понад 100 чоловік на Україні, в Польщі, Росії, Білорусії, Литві, Чехії підтримували тісні зв'язки з товариством. Члени братства проводили велику просвітницьку роботу, активно виступали за навчання українською мовою, були організаторами видавничих проєктів. Просвітницька діяльність Кирило-Мефодіївського братства сприяла формуванню і розвитку національної свідомості українського народу. Кирило-мефодіївці були одноставними у скасуванні самодержавства, кріпацтва, заміни монархії республікою, широкої освіти народу, визнання національних прав України. Члени Товариства дбали про створення й видання

книжок, доступних простому народові. Було вирішено організувати збирання коштів для книгодрукування, написати історію України в дусі ідей Товариства. Виступали поборниками поширення серед народу освіти, передбачали здобути від уряду дозвіл на відкриття шкіл у державних і поміщицьких селах, написати підручники українською мовою, створювати і видавати українські книжки. 5 квітня 1847 р. учасників Кирило-Мефодіївського товариства було заарештовано. Найтяжче покарано було Т. Шевченка – віддано у солдати на десять років із забороною читати і малювати. Так московський царат відреагував на першу спробу українців відновити минулу культурну самостійність України. Тарас Шевченко (1814-1861 рр.) – геніальний український поет, мислитель, художник, громадський діяч. У його творах є глибокі думки про виховання, яке повинно виробляти громадянські переконання, відданість народові, нетерпимість до неправди, егоїзму. Піддаючи різкій критиці тогочасну систему виховання, Шевченко мріяв про справжню народну школу, яка б давала учням міцні, глибокі знання і виховувала в дусі любові до рідної мови. Покладаючи великі надії на недільні школи, він надавав їм всляку допомогу та фінансову підтримку. Шевченко наголошував на необхідності створення спеціальних підручників для шкіл. Виданий народною мовою, його «Букварь Южнорусский» (1860 р.) був доступний кожній простій дитині. Він створювався за комбінованим принципом, розрахованим при вивченні грамоти на буквоскладальний метод і метод засвоєння цілих слів. Невеликий за обсягом (24 сторінки), він містив великі й малі літери алфавіту і цифри. Шевченко вмістив у «Букварі» дві великі народні думи – «Про Олексія Поповича» та «Марія Богуславка», багато народних приказок та прислів'їв, наводячи зразки народної творчості, надавав навчання народного характеру, прагнув, щоб у школі діти спілкувалися рідною мовою.

Микола Костомаров (1817-1885 рр.) – український і російський історик, громадський діяч, публіцист, драматург, поет, учитель. У «Книзі буття українського народу» виклав свою освітню програму, в якій з метою піднесення культури українців на передній план ставить справу народної освіти. Наполягав на оволодінні учнями граматики, природознавства, народного життя, обстоював самостійність української мови та її обов'язкове вивчення в народній школі, приділяв увагу виданню українських підручників. У статті «Дві руські народності» дає порівняльний аналіз української та російської

ментальностей, характеризує духовність українця, адже риси його національного характеру мають враховуватися у змісті освіти, методиці навчальної та виховної роботи. Пантелеймон Куліш (1819-1897 рр.) – визначний літератор і культурний діяч, історик, фольклорист і етнограф, мовознавець, перекладач з іноземних мов, педагог-методист, просвітитель. Залишив значну освітньо-педагогічну спадщину. В українській «Граматиці» (1854 р.) стверджує пріоритети навчання і виховання рідною мовою, вперше спрощує строкатість правопису, приводить його до нормативного вигляду, уніфікує мовні та писемні правила. У «Слові для письменних» – своєрідних програмових вказівках – закликав педагогів розвивати національну свідомість маленьких громадян та мову. У «Листах з хутора» порушив проблему «батьків і дітей», яка загострюється в міру зростання освіченості молодих та їх відходу від народного способу життя. Просвітня діяльність Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова розбудила педагогічну думку, викликала до життя нові покоління просвітителів. Серед них – гордість українського народу, представники його духовної еліти, творці української культури: Леонід Глібов (1827-1893 рр.) – поет-байкар, викладач, активний діяч недільної школи, автор педагогічних статей; Павло Грабовський (1864-1902 рр.) – поет, який у педагогічних статтях змальовував жебрацький стан української школи та народного вчителя; Леся Українка (1871-1913 рр.) – поетеса, просвітитель, яка у публіцистичних статтях і художніх творах розкривала соціально-педагогічні проблеми свого часу: експлуатацію дітей, відсталість шкіл, заборону української мови; Михайло Драгоманов (1841-1895 рр.) – публіцист, історик, філософ, педагог, патріот України, один з організаторів педагогічних курсів для підготовки народних вчителів. У цілому програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства носили революційний і визвольний як в національному, так і в соціальному відношенні характер з наголосом на використанні просвітницьких, ненасильницьких методів реалізації. Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства, висловлена в ряді документів і творів, була прогресивною і в основному революційною.

У 1830-х роках у Відні при греко-католицькій церкві св. Варвари зібрався своєрідний філологічний гурток. Душею його був П. Паславський. Він зумів згуртувати навколо себе не тільки галичан (автора граматики української мови Й. Левицького,

А. Добрянського), а й угро-русів (зокрема автора граматики української мови М. Лучкая). Відвідував ці зібрання вчений-славист В. Копітар, серб Вук Караджич та інші. В гуртку збиралися на філологічні диспути (наприклад, «як читати церковнослов'янські тексти»), і навіть почали складати граматику української мови. Члени гуртка працювали у віденських бібліотеках, цікавлячись мовами і словесністю слов'ян. У 1850-1870-х рр. в українському русі Галичини різко посилювався старорусинський напрямок, відгалуженням якого стало москофільство, або русофільство. Започатковано цей напрямок було ще в 1840-х рр. У його лавах опинилася майже вся стара українська інтелігенція, в тому числі Яків Головацький. Соціальну базу течії становили духівництво, поміщики, чиновники, інтелігенція. Визнаними лідерами москофілів у різні часи були: у Галичині – Денис Зубрицький, Богдан Дідицький, Іван Наумович та Михайло Качковський; на Буковині – Касіян Богатирець; у Закарпатті – Адольф Добрянський та ін. Значну роль у становленні ідей старорусинства відіграло греко-католицьке духовенство, яке в роки реакції стало на захист староукраїнських звичаїв, виступило проти латинізації церковної та світської культури, зокрема проти спроб перевести «руську мову» на латинський алфавіт, замінити юліанський календар григоріанським.

Причинами домінування цього напрямку були: посилення польських позицій у Галичині, зневіра українців у справедливості австрійського цісаря; зневіра у власних силах, пошук надійної опори в суспільно-політичному житті. Такою опорою вбачалася Росія; поширення серед значної частини галицьких селян у 1860-1880-х рр. наївної віри в російського царя, який буцімто вижене євреїв, покарає поляків, відбере землю в панів і роздасть селянам; консервативний характер українського суспільства в Галичині; допомога російських військ Австрії у придушенні угорської революції 1848-1849 рр.

На хвилі зростання антипольських настроїв старорусини перейняли керівництво у громадсько-культурних установах Львова – Ставропільному інституті, Народному домі та Галицько-руській матиці, а також у відкритій 1861 р. «Руській бесіді». Для поширення своїх ідей старорусини розгорнули широку культурно-просвітницьку діяльність. По селах і містах створювалися читальні, бібліотеки, школи, кооперативи, різноманітні товариства. Важливим напрямком їхньої діяльності стала боротьба проти пияцтва.

Старорусини започаткували видання серії популярних книжок для селян штучно створеною мовою, яку назвали «язичієм». То була жажлива мішанина російської, української, польської та церковнослов'янської мов. Поступово на цей суржик переходили й періодичні видання, що друкували етнографічні, наукові матеріали, твори російських і місцевих письменників. Основним змістом процесів, що відбувалися в культурі цього періоду, було становлення модерної української культури. Цей процес співвідносився з українським національним відродженням. Відсутність власної державності, національне гноблення, імперські кордони, що ігнорували етнічну українську територію, мали негативний вплив на розвиток культури. Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства важлива з точки зору того, що вона явила собою першу, хоч і невдалу, спробу української інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу національного розвитку; воно привернула увагу царського уряду до потенційної небезпеки зростаючої національної свідомості українців.

9.5. Історична думка

XIX ст., яке в західноєвропейській культурі по праву вважається «віком історії» [10, с. 6], в Україні теж означене становленням історії як професійної діяльності. Цей процес супроводжувався виникненням історичних кафедр в університетах, науково-дослідницьких товариств, музеїв, що спонукало появу спеціальних видань та зростання суспільного інтересу до історичної тематики. Світ побачили українознавчі праці М. Костомарова, Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, М. Максимовича, О. Лазаревського, В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Куліша та інших дослідників.

Сприяла цьому процесові й диференціація між релігійним і світським розуміннями історії, а також розмежування церковної та світської освіти, які в Україні припадають саме на початок XIX ст. і пов'язані, головню, із заснуванням Харківського університету (1805) та Ніжинської Гімназії вищих наук (1820), (в той час як у Західній Європі таке розмежування, як відомо, відбулось до XVII ст.). Це означало, що і в Україні XIX століття не тільки набуло характер «віку історії», але й позначене утвердженням історії як професійної освітньо-наукової діяльності, становлення якої почалося ще у XVIII ст. (Чернігівський колегіум, Києво-Могилянська академія). Цей період започатковує активне залучення дослідниками документів та

етнографічних даних до висвітлення перебігу подій. Загалом поява перших професійних істориків та закладення основ української історичної науки припадає саме на кінець XVIII – початок XIX ст.

Ствердження історії як професійної наукової діяльності супроводжувалось активними пошуками вітчизняних дослідників філософсько-методологічних стратегій, які б дозволили перейти на новий рівень пізнання тієї суспільно-політичної ситуації, яка склалася на початку XIX ст. Причому ці пошуки здійснювалися як внаслідок урахування власної соціокультурної традиції, так і безпосередньо завдяки переосмисленню надбань західноєвропейської філософської думки. Наприклад, в Харківському університеті великий вплив на філософсько-історичні пошуки молодих фахівців з історії мали такі філософські системи, як шеллінгіанство і гегеліанство, а також критичний метод Нібура-Геєрена-Ранке, «історична школа права» та ін. [29, с. 149].

Під впливом цих західноєвропейських філософських систем, уявлення про суспільні перетворення в Україні саме із XIX ст. почали нерозривно пов'язувати з ідеєю розвитку та прогресу. Через це й історію почали тлумачити як науку, яка вивчає ці перетворення, хоча зберігалось й більш раннє розуміння історії, тобто як оповіді про давнину або старовину.

Російський та український історик, археограф **Дмитро Бантиш-Каменський**, послуговуючись багатим архівним матеріалом написав «Историю Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства» (1822). Побудована у цьому творі суспільна картина значною мірою сформувалася під впливом теологічно-механічного погляду на історію, її сенс, шляхи і причини. Так, чільне місце в характеристиці поступу українського народу займають авторські уявлення про «судьбу» та «провидіння», як рушіїв суспільних перетворень. Історія, зафіксована у відповідних документах та свідченнях («пам'ятниках словесності»), з погляду Д. Бантиш-Каменського, підпорядковується божественним законам, але заодно постає такою низкою подій, черга (лінія) зв'язку між якими встановлюється самим дослідником згідно його мети та бажання.

Причому Д. Бантиш-Каменський критично ставиться до оповідань літописців, наголошуючи, що вони не достовірно оповідають про події. У дусі класичного розуміння історії, він акцентує важливість *істини* для дієписця. Однак, її критерій виявляється занадто суб'єктивним, оскільки виражається у

твердженні про те, що «дієписцю Малої Росії варто самому досягти події, шукати істину» [2, с. 74]. Розуміння картини людського життя, на думку вченого, ґрунтується на усвідомленні руху та плинності подій у світі. Через те свою функцію він вбачає не у «красномовному описі справ українців», а в тому, що «вкрає з рук все знищуючого часу декілька хартій, досі невідомих» [2, 492].

Продовжує лінійно-класичну методологічну тенденцію й праця українського історика, етнографа, фольклориста **Миколи Маркевича** «Історія Малоросії», в якій опис подій систематизовано представлений у вигляді логічно-последовного процесу. Прагнучи забезпечити й акцентувати логічну цілісність і внутрішню єдність зображення суспільного поступу, М. Маркевич виділяє шість періодів («картин») життя України.

Так, наприклад, перший період історії вчений виділяє на підставі зовнішньополітичних критеріїв і характеризує його як добу перебування Русі під монголо-татарським поневоленням. Сюди ж М. Маркевич включає відокремлення українців від північних слов'ян і, уже в якості Малоросії, приєднання до Литви та Польщі. Другий же період визначається ним вже не з огляду специфіки зовнішньополітичної ситуації, а на підставі протилежних, тобто внутрішньополітичних чинників. Тому автор переміщає увагу на аналіз особливостей політичного управління в Гетьманщині. Третій називає періодом Унії та боротьби за православ'я, спираючись, в основному, на чинники релігійні. Зрештою, в шостому періоді, на думку автора, Малоросія «зникає, зливається з Росією без боротьби, без лементу» [23, с. 5].

При цьому як Д. Бантиш-Каменський, так і М. Маркевич, керуючись метою досягнення максимальної об'єктивності історичного дослідження, прагнуть абсолютизувати виклад чи переказ записаних відомостей та документів, що описують факти, не урахувуючи при цьому ані специфіки історичного знання, як тлумачення цих відомостей і документів, ані унікальності надбань людської культури. Подекуди механіко-лінійна маніпулятивність веде до грубого спотворення подій. Скажемо, Д. Бантиш-Каменський хибно характеризує українську мову як таку, що «вміщує нечисту примісь польської» [2, с. 61].

Подібними методологічними настановами керувався і видатний український історик, джерелознавець, генеалог, видавець, організатор архівної справи **Олександр Лазаревський** (18034-1902), автор ряду

праць («Опис Старої Малоросії», «Нариси малоросійських прізвищ», «Малоросійські посполиті селяни» та ін.), в яких хоча побіжно, але піднімалася проблема осмислення історичного пізнання. Історію дослідник розумів як своєрідний компендіум, зібрання документів та хронологічно зафіксованих свідчень про події минулого. Пізнати історію, таким чином, означало для нього суб'єктивно конструювати («відтворити») картину подій, котру можна сперти на різноманітні літературні пам'ятки різних часів – діаріуші, переписні книги, «записи із живих вуст» (опитування очевидців) тощо.

Отож, вітчизняні дослідники першої половини ХІХ ст. (Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, О. Лазаревський та ін.), аналізуючи причини, рушійні сили та наслідки подій суспільного поступу в контексті лінійної парадигми, стикалися з такими явищами, як їх хаотичність, несинхронність, індетермінованість. Скажемо, Д. Бантиш-Каменський в своїй «Истории Малой России...» наближається до усвідомлення необхідності врахування культури народу і вдається до характеристики ментальних рис малоросів [11, 492], а О. Лазаревський за допомогою вивчення щоденників гетьманської адміністрації прагне досягти індивідуальні риси суспільної діяльності представників козацької старшини [20, с. 4]. Проте загалом несумірність між лінійно-хронологічним описом фактів і реальним свавіллям людського буття або нехтувалася авторами, або не помічалася ними як явище гідне уваги.

Світоглядно-філософське усвідомлення неповторності та своєрідності кожного конкретного історичного явища, а тим самим і їхньої множини, стає з часів діяльності М. Максимовича, загалом, правилом. Таке усвідомлення виходить на передній план у праці «Слов'янська міфологія» **М. Костомарова**, в якій мислителем розставляються вже дещо інакші, ніж у його «Законі Божому», методологічні акценти осмислення специфіки історичного пізнання. Зокрема, у «Слов'янській міфології» вчений висловлює тверде переконання в тому, що «займаючись наукою, історик повинен вивчати все те, що у світі людському кладе на розумну істоту печать розрізнення, тобто місце і час, народ і століття» [15, с. 46].

М. Костомаров виділяє два способи викладу історії: оповідний і прагматичний, які є взаємодоповнюючими [15, 45]. На риторичне питання «Що робити?», тобто яким чином писати історію, М. Костомаров відповідає: «Потрібно знати обставини, дух століття, народ, загальний характер» [15, 46].

Таким чином на основі аналізу філософсько-методологічних підстав творів провідних українських істориків, можна висновувати, що у першій половині XIX ст. інтерпретація історії зберігала інерцію оповіді, складеної в лінійно-механічній перспективі. Проте в цю методологію історії починає включатися розуміння множинності тих начал, на основі яких можлива сама оповідь про події. Утверджуються принципи націокультурного та соціокультурного плюралізму, на яких з середини XIX ст. починається розбудова нової, неklasичної парадигми тлумачення історичного пізнання.

Значний внесок у цю справу зробив історик, філософ, видавець **Пентелеймон Куліш**, який ставив за мету досягти науковості в розумінні подій українського буття. П. Куліш вважає, що для цього треба розглянути, перш за все, державний устрій та юридичні відносини. Далі необхідно дослідити соціальний устрій і співвідношення юридичного й звичаєвого в суспільному житті, а потім ще проаналізувати економічне становище кожної соціальної групи чи класу, рівно як і кожного народу в багатонаціональній державі [16, с. 392]. При цьому філософ наголошував, що історія народу – це не історія царства або гетьманства [19, с. 488]. Тому при аналізі історії, єдиним критерієм суспільної значущості у творах П. Куліша виступає тільки така реальна природна сила, що «уособлює життєвість, а життєвість означає право на життя, – отже – непорушну правду» [16, с. 371–372].

Наукова історія, на думку філософа, насамперед, має керуватися при зовсім не авторським свавіллям, а такою філософією, яка узгоджується із національним самоусвідомленням і виражає його. Це історія, яка ураховує соціальну структуру й економічні процеси, форми і стан освіти, статус народу чи соціальних верств в суспільстві та державі, морально-правові традиції тощо. Отже, в методологічному плані історію П. Куліш починає розглядати багатовекторно, ураховуючи її соціально-економічне, політичне, культурно-освітнє, геостратегічне тощо підґрунтя.

Зауважимо, що хоча творчість П. Куліша в науковій літературі і визнається суперечливою [30, с. 65], проте, на наш погляд, саме вона вперше утворила ґрунтовні підстави для подальшого творчого переосмислення історії в українській філософській думці. Проявилось це в переході від лінійно-прогресистського до плюралістично-диференційованого погляду на історію.

Памфіл Юркевич - Історичні науки, наголошував П. Юркевич, шукають опертя у факті, послуговуючись індукцією, ґрунтованою на точному спостереженні та порівнянні явищ. Разом з тим недоліками тогочасного методу створення історії П. Юркевич вважає сліпу звичку посилалися на авторитет факту при одночасній неможливості відкрити щось непохитне у факті. Відтак усебічний опис предмета можливий лише за умови належного використання філософсько-теоретичного методу, якому властива логічна одноманітність, котра незламна. Тому оповідь про людське життя (історія), на думку П. Юркевича, повинна ураховувати особливості духовного життя людини, спираючись при цьому на теоретичний ґрунт. Теорією історії через це виступає для нього філософія.

Хоча П. Юркевич і не студіює проблему історичного пізнання спеціально, проте розглядає його як базу для інших наукових розвідок. Так, в своїй „Історії філософії права” мислитель зазначає, що всякій країні (народу) властивий національний, історичний та раціональний дух. Природний або фізичний темперамент людини, а відповідно до того – національний темперамент народу – залежить від природи людини, певних схильностей і переконань. Спільне і тотожне всім людям – це також раціональність, розум, який вона виявляє у своїх діях. Але історія, на думку філософа, специфічна тим, що являє собою не стільки знання про давнину чи оповідь про суму старожитностей, а пізнавальне набуття характерних рис людини, що виростають із її суспільного досвіду, шляхом спостережень, радощів, страждань і втрат, та засвоєння їх в часі [35, с. 35].

Одночасно з П. Кулішем та П. Юркевичем, принципово нові аспекти філософського тлумачення історії в другій половині XIX ст. розробляє і **Володимир Антонович**, котрий починає розглядати її, насамперед, як вчення про національне самоусвідомлення. Саме завдяки цьому історія, яка в XVIII ст. розумілася в більшості випадків як опис спостережень і документів, в працях В. Антоновича набуває значущість і функції прикладної філософії. Тобто історія та філософія вченим не протиставляються як дві різні дисципліни, а, скоріше, теоретично поєднуються в одне ціле. Це видно з того, що методологічним базисом власної історичної концепції В. Антонович вважає філософію, підкреслюючи у передньому слові до „Короткої історії козаччини” свій твердий намір створювати історію України виключно на теоретико-філософському полі [1, с. 18].

Продовження цієї тенденції цілком логічно слід вбачати в працях **Миколи Драгоманова**, який історію розуміє не як зібрання опису подій, різних коментарів подій або коментарів описів про них, а як історико-філософську і філософсько-історичну оповідь одночасно. Насамперед, М. Драгоманов робить суттєві спроби вирішити ті методологічні суперечності тлумачення історії, що нагромадилися в українській історико-філософській думці та продовжували функціонувати в другій половині XIX ст. Тому, наприклад, у своїх „Чудацьких думках про українську національну справу” мислитель засуджує тих дослідників, котрі, прикриваючись гаслами об’єктивності та народності, хочуть сперти історію виключно на народний фольклорний, тобто на міфопоетичний ґрунт. Він негативно оцінює становище, в межах якого «українці ж або обходяться без усякої філософії, або держать себе в якомусь узенькому, провінціальному та до того й зовсім неясному, плаксивому романтизмі, перед котрим людині, що не має сама охоти пускатись у довгі наукові досліди, зостається тільки сказати: було колись, та що з того?!» [7, с. 48]

Потрібно підкреслити, що поширена на той час в Росії провіденціально-лінійна версія історії Г. Гегеля ставила під сумнів існування українства на тій підставі, що окремі регіони України розвивалися в різних історичних умовах: східні перебували під впливом Росії, західні – Литви, Польщі й Австро-Угорщини, а південні зазнавали впливу Туреччини. Якщо брати до уваги цю обставину, то українського народу нібито й не було, але були, твердили російські вчені, різні „наречія”. Проте саме М. Драгоманов показав, що історія українського народу поліфонічна, бо складається з описів життя регіонів України. Мислитель звернув увагу на суперечливість формування кожного народу, в тому числі й українського. Отже, історія у філософських візіях М. Драгоманова виявляється не маніфестацією суми здобутків та втрат, а, насамперед, осяганням співбуття і взаємодії різних соціокультурних систем. Національна ж історія утворюється не ілюзорною єдністю викладу подій, а мозаїкою пізнання розвитку регіональних субкультур та їх інтерпретацією в межах національного цілого.

Михайло Грушевський (1866 – 1934) – історик, громадський та політичний діяч, автор праці «Історія України-Руси». В цій роботі вчений прагне «подати образ історичного розвитку життя українського народу» [5, с. 1] як еволюцію. М. Грушевський переконаний, що

народ має «початки свого історичного життя», «політичне тіло», наділений «силою», «енергією національної самоохорони», він «розвивається», проживає своє власне «історичне життя», навіть може опинитися перед небезпекою «національної смерті» тощо. Через це українську історію М. Грушевський розуміє як «одну тяглу і неперервану цілість, що йде від початків, або й з поза початків історичного життя через усі перипетії його історичного розвитку до наших часів» [5, с. 3].

Керуючись хронологією та надаючи виключну значущість зовнішньополітичним чинникам, М. Грушевський виділяє наступні періоди історичного життя українського народу. Перший починається через століття після розселення українсько-руських племен і характеризується організацією Руської держави, сполученням всіх частин народу в «одно політичне тіло» [5, с. 19]. Другий період, на думку М. Грушевського, припадає на XIV – XVI ст.; це доба економічного, політичного, релігійного та культурного поневолення українців. Змістом третього періоду, вважає вчений, є оповідь про народну боротьбу проти поневолення, котра у XVIII ст. закінчується поразкою та трагедією народу.

Для М. Грушевського історія перебуває у минулому, від якого до нас дійшли численні археологічні, лінгвістичні, етнографічні тощо пам’ятки, які постають репрезентантами минулого у сучасному. Тому, зібравши докупи масив свідчень, скомбінувавши факти, долучивши дані суміжних дисциплін, можна, переконаний мислитель, реконструювати минуле, тобто описати його «тепер» як предмет. М. Грушевський усвідомлює те, що історія, в тих формах, як вона писалася раніше, була переважно оповіддю про релігійні та культурні особливості того чи іншого народу. Вчений закликав істориків уникати абстрактних цифр та понять, які самі по собі не сприяють адекватному висвітленню подій, тим самим історія буде спроможна виконати головне своє завдання: «розвинути в протиставлення хвилими конфліктам людства постійну і тяглу його кооперацію» [6, с. 191].

Іван Франко (1856-1916) у своїй роботі «Мислі о еволюції в історії людськості» (1888) з’ясовує сутність історії та прагне дослідити специфіку історичного пізнання. Аналізуючи спочатку способи витлумачення поняття «історія», І. Франко наголошує на тому, що не можна розуміти її як збірник фактів, поскільки в такому разі оповідь про події набуває хіба що рівня статусу якогось літопису.

Унікаючи спрощень, І. Франко надає перевагу «внутрішній», філософській стороні. «Під історією – зазначає мислитель – розуміємо слідження внутрішнього зв'язку між фактами, т.е. таке угруповання поєдинчих, важніших і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь сенс, т. е. щоб видно було певні основні закони природні, правлячі тими фактами і викликаючи їх» [33, с. 77].

І.Франко переконаний, що історія в якості своєрідного «реєстру слідів життя» людей, неможлива, адже багато з так званих «джерел» не доходять до своїх нащадків і не дійдуть вже ніколи. Через це філософ наполягає на принциповій неможливості створення повної та скінченої оповіді, підкреслюючи, що «історія назавсідги остане великим уривком, в котрім тисячні хиби і прогалини мусить доповнювати власний розум, власна логіка і власне чуття історика» [33, с. 77]. Оповідь про людську життєдіяльність, з погляду філософа, повинна не тільки фіксувати «важливі» факти (війни, революції, угоди і т. д.), але й торкатися безпосередньо життя «всього люду», його праці, економічних відносин тощо.

Таким чином, у межах вітчизняної історичної традиції XIX ст. були вироблені суттєві підвалини для подальшої розробки методології історичного дослідження, в т.ч. і з урахуванням плюралізму інтерпретацій історії. Історія, як оповідь про події людського життя, в українській філософській думці на рубежі XIX – XX ст. осмислюється вже не як механічне нагромадження та інтерпретація «джерел», об'єднаних у внутрішньо несуперечливу теорію, а як здобутий вченим результат, який завжди містить світоглядно-методологічний аспект.

9.6. Література. Музика.

Література. Характеризуючи розвиток української книги в 1798-1916 рр., С. Єфремов зауважував, що він пов'язаний, з двома обставинами: вимогами часу, що викликали відродження українського письменства з кінця XVIII ст. і своєрідною політикою московського уряду, що перешкоджала цьому процесу. «Один – це внутрішня творча сила народу, що намагався вибитися врешті на націю й жити повним національним життям. Другий – це зовнішня руйнівницька сила, що нівелювала розбуркані змагання й приборкувала їх, ріжні переходячи стадії насильства». [9, с.152.].

Ці тенденції позначились на світогляді та творчості українських письменників XIX ст., які прагнули відобразити героїчні сторінки

історичного минулого українців, становище українського народу в тогочасній дійсності.

В XIX ст. в українській літературі створюються підстави для появи нових напрямів та продовжується розробка традиційних. Класики української літератури, такі як І.Котляревський, П.Гулак-Артемівський, Г.Квітка-Основ'яненко, Є.Гребінка Т.Шевченко, П.Куліш, М. Костомаров, Марко Вовчок, Ю.Федькович, І.Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М.Старицький, І.Франко та ін. у своїх творах відображали не лише побут працю, звичаї українського народу, а й критикували кріпосний лад, самодержавство, зловживання чиновників.

Після виходу в 1798 р. «Енеїди» І. Котляревського, у Санкт-Петербурзі світ побачили «Грамматика малоросійского наречия» О. Павловського (1818), «Опыт собрания старинных малоросійских песней» М. Цертелева (1819), «Малоросійские приказки» Є.Гребінки (1834), «Малорусские и червонорусские народне думы и песни» П.Лукашевича (1836), «Козир-дівка» Г. Квітки-Основ'яненка (1838), «Кобзар», «Катерина» (1940) Т. Шевченка. В Москві світ побачили «Малоросійські пісні» (1827) і «Українські народні пісні» (1834) М. Максимовича «Наські українські казки» О. Бодяньського (1835), «Чари» К. Тополі (1837).

В першій половині XIX ст. центром українського видавництва стає Харків. Ще в 1819 р. тут вийшла українська книга - казка П. Гулака-Артемівського «Солопій та Хівря». З 30-х рр. XIX ст. у Харкові видаються альманахи «Утренняя звезда» Петрова (1834), «Запорожская старина» Срезневського (1832-1838), «сніп» О. Корсуна (1841), «Южный русский сборник» Метлинського.

Література XIX ст. характеризується появою різноманітних жанрів, стильових напрямів, засобів художнього зображення дійсності. Зокрема, І.Котляревський не лише одним із перших застосував у своєму творі «Енеїда» народну мову, а й створив зразок бурлескно-трагедійної поеми у світовій літературі. Він збагатив українську літературу жанрами оди, опери-драми, водевілю, ліричної поезії, яка згодом лягла в основу народних пісень. Г.Квітка-Основ'яненко писав фейлетони, повісті, оповідання, нариси. П. Гулак-Артемівський творами «Твардовський», «Рибалка» започаткував в українській літературі баладу – жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового характеру з драматичним сюжетом. Твори Панаса Мирного «Лихі

люди», «Хіба ревуть воли як ясла повні», «Повія» є прикладом реалістично-психологічної прози. В поемі П. Морачевського Чумаки або Україна з 1768 року, драмі К. Тополі «Чари» яскраво виявляється захоплення народною поезією, фольклором, що є ознакою преромантизму.

Розвитку видавничої справи сприяв громадівський рух (1860-1890 рр.). Громади - культурно-освітні організації, метою яких стала популяризація національної ідеї через видання книжок, журналів, проведення культурно-мистецьких заходів, відкриття недільних шкіл. Перша громада, створена з ініціативи В. Білозерського у Санкт-Петербурзі 1859 року, видавала журнал «Основа» (1861-1862) – єдине загальноукраїнське видання, що піднімало у 1860-ті рр. він був єдиним українським періодичним виданням, що висвітлювало різні сфери життя українського народу, сприяло піднесенню його національної свідомості та формуванню культурної ідентичності.

Зусиллями громадівців було відкрито громадські видавництва. – у Чернігові, Полтаві, Харкові Громадівський рух сприяв Зокрема, у Чернігові Л.Глібов видавав газету «Чернігівський листок» (1861-1863), в якій друкувалися твори молодих українських письменників, в т.ч., й українською мовою. Неабиякого піднесення набуває видавництво української книги в 90-х рр. XIX ст. у Чернігові, де завдяки зусиллям Бориса Грінченка та його дружини Марії Грінченко-Загірньої українська книга видається систематично. Так, за період з 1894 до 1901 р. «видано було з 50 книжок по 5000-10000 примірників кожної. Окрім белетристики(твори Грінченка, Коцюбинського, Шевченка, Грабовського, Гребінки, Федьковича та ін.), маємо тут цілу низку науково-популярних праць – з медицини, техніки, історії, природознавства» [9, с.171]

Зусиллями студентської молоді (О.Лотоцький, В.Доманицький, С.Єфремов та ін.) відкрилось видавництво у Києві. Його видання представляли собою твори українських письменників - Л.Глібова, Є.Гребінки, М.Коцюбинського, Ю.Федьковича, Т.Шевченка, М.Левицького, П.Мирного, Б.Грінченка та ін. .

Щодо основних літературних напрямів, то в українській літературі XIX ст. провідні позиції зберігає сентименталізм, який передбачає відтворення світу почуттів простої людини, акцентує ліричне начало та естетичне відношення людини до дійсності, характеризується «чутливим» відтворенням художніх образів. Ці мотиви виразно проявляються у творі «Наталя, або Дві долі разом»

М. Макаровського, «Козир-дівка» Г.Квітки-Основ'яненка, «Люба-згуба» Ю. Федьковича та ін..

Разом з тим домінуючим художнім напрямом української літератури першої третини XIX ст. став просвітительський реалізм. Його ідейна основа, закорінена у філософії Д. Дідро, Й. Г. Гердера , Ж.-Жака Руссо та ін.. – проявляється у творах І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського. В них присутня втілена настанова відображати народне життя правдиво, здійснено наліз зовнішніх чинників, які впливають на життєдіяльність особи. До рис просвітительського реалізму, що притаманний творам українських письменників, також відноситься «зображення дійсності в її конкретній даності, вірність не поліпшеній природі, а неприкрашеній натурі, побутовій достовірності; матеріально-чуттєва визначеність людських устремлінь і характерів; середовище як сукупність побутових і матеріальних обставин у їх безпосередньому життєвому вияві. Головною ідеєю, яка об'єднує усі твори цієї групи, є просвітительська віра у вирішальну роль розуму та виховання» [13, с.133.

У цілому українська література цього періоду утверджується на позиціях реалізму та народності, постає відображенням історії, культури, побуту та праці українського народу Центральне місце у творчості українських письменників займає критика показної вченості («Солопій та Хівря» П. Гулака-Артемівського), нецтва і обмеженого світогляду, («Малороська биль» («Купований розум») Г. Квітка-Основ'яненка), необмеженої влади і сваволі поміщиків (байки Л. Глібова) тощо.

Новий етап розвитку української літератури започатковує творчість народного поета **Тараса Шевченка** (1814-1861), яка припадає на 40-60-ті роки XIX ст. Продовжуючи традиції романтизму, Кобзар, разом з тим, стає на позиції критичного реалізму, висловлює національно-визвольні ідеї, засуджує самодержавство та кріпосницький лад.

У ранній творчості Кобзаря (балади «Прична», «Тополя») знаходимо убоління за долю простої людини, її пошуки щастя та страждання на цьому шляху. В подальшому Т.Шевченко рішуче обстоює ідею звільнення України від поневолення та необхідність відновлення колишньої «козацької слави». В своїх творах «Думи мої, думи мої», «Тарасова ніч», «Гамалія» Т. Шевченко широко застосовує образи і мотиви народних пісень, дум, переказів. Поет

оспіває козацькі часи, гетьманщину, народні повстання проти польської шляхти та російського панства. Поема «Гайдамаки» (1842) стала справжнім історичним маніфестом українського народу, а образи Івана Підкови, Тараса Трясила, Гамалії стали втіленням волелюбності і боротьби проти поневолювачів.

Маніфестом гуманізму і свободолюбства стала збірка поетичних творів Т. Шевченка «Кобзар». В ній поет і революціонер промовляє до своїх нащадків:

Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?... [34, с. 71].

Творчість великого Кобзаря з її орієнтацією на проблеми загальнонаціонального значення, гідно репрезентувала українську літературу в світовому літературному процесі і сприяла піднесенню громадянської свідомості українців. «Ім'я Шевченка – зазначав С.Сфремов - не тільки ім'я геніального письменника, а й запорука того, що не може без сліду зникнути народ, що таку силу від себе виставив; це національний стяг наш» [9, с. 379].

Показово, що поему «Кавказ» декламував під час буремних подій 2014 р. учасник Самооборони Майдану, Герой України Сергій Нігоян. В сучасному націєтворчому, культурному дискурсі Т. Шевченко займає одне з цільних місць, він «осучаснився» - з'явилися численні ініціативи, які пов'язані з популяризацією його постаті (радіомарафони, графіті, гігантські портрети на багатоповерхових будинках, зашифровані у к'ю-ар коди (QR-code) вірші поета тощо) [28].

Отже, література XIX ст. загалом відображала загальнополітичну ситуацію того часу і, водночас, сприяла піднесенню національної свідомості та формуванню національної ідентичності українців. У творах українських письменників зустрічаємо аналіз тогочасних соціально-історичних умов та особливостей громадянського поступу українства. Значний вплив на розвиток

літератури здійснили ідеї просвітництва та переконання в можливості перетворення суспільства засобами науки та освіти. Тенденції реалізму виявляються у спробах осмислити структуру суспільства, процеси, що відбуваються у різних сферах суспільного буття, місця людини у соціумі. Водночас українська література цього періоду стала спробою відтворення та збереження власної самобутності, а разом з тим – виражала прагнення українських публіцистів, поетів, письменників долучитися до загальноєвропейського літературного процесу.

Музика. Музично-пісенна творчість XIX ст, з одного боку, відображала складні суспільно-політичні умови, в яких перебував український народ, з іншого – виступала виразом національного духу та прагнення українців до незалежності. Разом календарними (землеробськими) піснями, колядками, щедрівками, веснянками, неабиякою популярності набували пісні-романси, пронизані патріотизмом, такі як «Іхав козак за Дунай», «Віють вітри», «Сонце низенько» та ін..

На початку XIX ст. концертними осередками були поміщицькі маєтки, а українську музичну справу, на запрошення поміщиків, розвивали переважно відомі музиканти та композитори із-за кордону. В залежності від матеріальної спроможності панства, в маєтку могли утримуватись оркестри, хори, театральні чи оперні групи. Кріпацькі творчі колективи не лише супроводжували урочистості або розважали поміщиків, але й слугували джерелами прибутку останніх. Так, «кріпацький оркестр Галаганів виступав з концертами на музичних ранках в Києві під час контракткових ярмарків, оркестр М. Куликівського - на відкритті театру в Одесі (1809), оркестр В. Попова - в концерті на відкритті Полтавської гімназії (1808)» [12].

В європейському музичному мистецтві атмосферу романтизму творили такі визначні композитори-професіонали, як Р. Шуман, Ф. Шуберт, Р. Вагнер, Д. Верді, Г. Берліоз. На весь світ заявили про себе російські композитори - М. Глінка, П. Чайковський, М. Мусоргський, М. Римський-Корсаков, С. Рахманінов. Українська музична культура також набувала самобутніх рис, закладаючи підвалини національного музичного театру.

На розвиток української музичної та театральної культури в першій половині XIX століття вплинула народна пісенна творчість. Весільні та купальські пісні, щедрівки, колядки лунали в музичних творах С. Гулака-Артемівського, М. Аркаса, М. Вербицького,

П. Сокальського, М. Лисенка та ін. композиторів, які звернулися до джерел народного життя і відтворили багатовікову музичну традицію українського народу. Попри те, що переважна більшість композиторів, не маючи професійної освіти, залишались аматорами, у 70-90 рр. з'явилися визначні зразки української національної музичної опери.

Відомий український оперний співак, драматург **С. Гулак-Артемівський** створив за власним лібрето першу національну оперу «Запорожець за Дунаєм» (1862). Близько 20 років царська цензура забороняла оперу і на українській сцені її постановка М. Кропивницьким відбулась лише в 1884 році. Опера стала справжньою подією у формуванні національної композиторської школи, адже С. Гулак-Артемівський зміг вдало поєднати європейські музичні впливи із народною піснею і патріотичною тематикою.

Українську музичну культуру творили такі композитори-аматори, як **Петро Ніщинський** та **Микола Аркас**.

Петро Ніщинський (1832-1896) – композитор, педагог, поет-перекладач, творив під псевдо «Петро Байда». Отримав богословську освіту, ґрунтовні знання з давніх мов, грецької культури та мистецтва, мав прогресивні погляди на розвиток освіти, вивчав грецьку граматику та музику, займався викладацькою і перекладацькою діяльністю.

Ніщинський створив славнозвісну музично-поетичну картину «Вечорниці», яка є дивертисментом (частиною) вистави «Назара Стодолі» Т. Шевченка (вперше виконана у 1875 році артистичним гуртком М. Кропивницького у Єлизаветграді). Композитор також збирав та здійснив обробки народних пісень для хору з фортепіано «Козак Софрон», «Байда» (з посвятою М. Лисенку), «Ой гук, мати, гук» (присвячена хоровому колективу театральної трупи П. Саксаганського), солоспіви «Дівчинонько-голубонько» («Порада») і «У діброві чорна галка». Центральний номер «Вечорниць» - «Закувала та сива зозуля» - виконаний чоловічим хором ставши широковідомим.

Внесок митця у розвиток музичної культури високо оцінив Іван Франко, назвавши Петра Ніщинського «чи не найбільш оригінальним українським композитором» [32, с.57].

Микола Аркас (1853-1909) – історик, композитор, збирач фольклору, голова «Просвіти» також не мав спеціальної фахової композиторської підготовки, однак увійшов в історію української

музики, створивши оперу «Катерина» за поемою Тараса Шевченка (1890 р.). Твір, по суті, започатковує оперну шевченкіану і став першою українською ліричною народно-побутовою оперою. Постановка твору трупою М. Кропивницького відбулась у Москві, в театрі «Акваріум» 1899 року, а пізніше з успіхом пройшла у Мінську, Вільнюсі, Києві, Миколаєві.

Розвиток музичної культури України продовжувався в тому ж напрямку, але вже на засадах професійної творчості. У першу чергу ці; було пов'язано з діяльністю Миколи Віталійовича Лисенка (1842-1912). Його творчість відкривала новий етап - створення української національної музичної школи та прагнення піднести її на рівень європейської культури. М. Лисенко був одним із тих небагатьох українських композиторів, хто отримав професійну музичну освіту. Коло його інтересів було щонайширше. Діяльність М. Лисенка охоплювала всі галузі професійної музичної культури. У своїй особі він поєднував творчість композитора, піаніста, педагога, фольклориста, музичного теоретика, громадського діяча.

В кінці 60-х рр. розпочинається професійна діяльність геніального українського композитора **Миколи Лисенка** (1842-1912). Вчився в Харківському, а згодом у Київському університеті, де отримав ступінь кандидата природничих наук. З дитинства захоплювався музикою, мати навчила грати на фортепіано. В Києві працював вчителем музики.

В 1867 році митець продовжив музичну освіту в Німеччині, у Лейпцигу, де за два роки закінчив чотирирічний курс навчання у Лейпцигській консерваторії. Вчився оркеструванню в Миколи Римського-Корсакова у Петербурзькій консерваторії, займався хоровою справою, записував фольклор. Композитор зібрав близько 600 зразків народних пісень, видав два збірники «Веснянок», «Купальська справа», «Колядки та щедрівки», «Весілля», «Збірник народних українських пісень в хоровому розкладі, пристосованих для учнів молодшого і підстаршого середнього віку в школах народних», створив понад 100 романсів на вірші Т.Шевченка, І.Франка, Г.Гейне, С.Надсона, написав 11 опер.

М. Лисенко написав розгорнутий фортепіанний супровід та вступ до «Наталки Полтавки», у співпраці з М. Старицьким створив оперету «Чорноморці» (за Я.Кухаренком), феєрію «Утоплена», оперету «Різдвяна ніч» (за М.Гоголем). Остання пізніше була перероблена на 4-актну оперу, а її прем'єра у виконанні аматорського

гуртка на сцені Київського міського театру 24 січня 1874 р. стала днем народження українського оперного театру. Вінцем музичної кар'єри композитора стала опера «Тарас Бульба», яку Лисенко почав писати у 1880 р., але за життя так і не побачив на сцені.

Геніальний композитор став автором також двох визначних творів – «Вічний революціонер» (1905) на вірші І.Франка і «Дитячий гімн» на вірші О.Кониського (1885), відомий нині як «Молитва за Україну», з 1992 р. затверджений офіційним гімном Української православної церкви (Київський патріархат).

Народне спрямування властиве композиторському доробку П. Сокольського, який досліджував народну музику, вивчав українську історію та культуру. І хоча музика не стала сферою професійної діяльності П. Сокольського, його інтерес до національних традицій втілюється в історичних операх «Мазепа» (за О. Пушкіним), «Облога Дубна» (за «Тарасом Бульбою» М. Гоголя). Значний внесок у розвиток української опери здійснив М. Калачевський (1851-1897) – автор «Української симфонії», основаної на українських піснях.

Яскравим зразком національного музичного мистецтва стало кобзарство – мистецтво народних співців-музикантів, які виконували пісні та думи під супровід кобзи (бандури). Передусім це творчість А. Шута, С. Яшного, О. Вересая, Ф. Холодного, С. Кошового, А. Никоненко, І. Стрічки та ін. Визначною є творчість **Остапа Микитовича Вересая** (1803-1890), до спадщини якого належать думи «Як три брати з Азова втікали», «Отчим», «Невольницька», «Про бурю на Чорному морі», «Про вдову і трьох синів», «Дума про Хведора Безрідного»; сатиричні та гумористичні пісні.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Коротка історія Козаччини. Київ: Україна, 2004.
2. Бантыш-Каменский Д. История малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ: Час, 1993.
3. Грінченко Б.Д. Цель народной школы // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд. О. М. Мислива, А.І. Мовчун, В. В. Яременко ; вступ. слово В. О. Огнев'юка; передм., комент., прим. В. В. Яременка. – Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. – С. 501–506 [передрук статті 1885 р.].
4. Грінченко Б.Д. Якої нам треба школи // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка ; упоряд.

О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; комент., прим. В. В. Яременка. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. С. 86–99 [передрук статті 1907 р.].

5. Грушевський М.С. Історія України – Руси : В 11 т., 12 кн. / Ред. П. Сохань та ін. Київ: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 648 [1] с.

6. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть? Київ: Знання, 1991. – 240 с.

7. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу. / Пер. сл. І. Франка. Б. м., 1915. – 121 с.

8. Єфремов С.О. Вибране : Статті. Наукові розвідки. Монографії ; Упоряд., вступ. ст., передм. та приміт. Е. С. Соловей ; Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Київ : Наукова думка, 2002. – 760 с.

9. Єфремов С.О. Історія українського письменства. Київ : Феміна, 1995. – с. 379.

10. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів: Львівський держ. ун-т ім. І. Франка, 1999.

11. Ідеї народної та наукової педагогіки у вихованні дітей і молоді: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Івано-Франківськ: ПУ ім. В. Стефаника, 1999. – 317 с.

12. Изваріна О.М. Маєткова культура і музичний побут маєтків першої половини XIX століття як підґрунтя формування оперного мистецтва в Україні // Культура і сучасність: альманах. – Київ : Міленіум, 2010.

13. Історія української літератури. XIX століття: У 3 кн. Кн. 1: Навч. посібник / За ред. М. Т. Яценка. – Київ:Либідь, 1995. – 368 с.

14. Костомаров М.І. Закон Божий (Книги буття українського народу). Київ, Либідь, 1991. – 40 с.

15. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – Київ: Либідь, 1994. – 384 с.

16. Куліш П. Історія возсоединенія Руси. СПб.: Обществнная польза, 1874. Т. 1. – 204 с.

17. Куліш П. Вибрані твори. Київ: Дніпро, 1969. – 558 с.

18. Куліш П. Гісторія, література і инша проза. Львів: Просвіта, 1910. – Т. 6. – 700 с.

19. Куліш П. Твори: В 2 т. – Київ: Наукова думка, 1989. – Т. 2. – 586 с.

20. Лазаревский А. Отрывки из дневника Гетманской канцелярии за 1722–1723 гг. Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1897. – 58 с.

21. Липинський В. Листи до братів-хліборобів (про ідею й організацію українського монархізму). Писані 1919-1926 рр. – Відень, 1926. – 490 с

22. Максимович М.О. Українські пісні. / Підгот. Попов. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. – 344 с.

23. Маркевич Н. Історія Малоросії. – Москва: Изд-во О. И. Хрусталева, 1842. – Т. 1. – 387 с.

24. Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: Навч. посіб. – Київ: Вікар, 2003. – 335 с.

25. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. / Сост., подгот. текста, вступ. ст. А.Соболева. Прим. В. Сапова, Н. Плотникова. – Москва: Изд-во «Пресса», 1991. – 639 с.

26. Пулой І. Збірник праць. / Ред. В. Шендеровський. Київ: Рада, 1996. – 711 с.

27. Русова С. Вибрані педагогічні твори. Київ: Освіта, 1996.

28. Свентах А. Шевченко у сучасній «обгортці» // День, 5 березня 2015 року. Ел ресурс. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/shevchenko-u-suchasniy-obgortci> (Дата звернення - 20 липня 2019 року).

29. Стельмах С. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. Київ: Академія, 1997. – 176 с.

30. Творчі та ідейні шукання П. О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. пр. до 180-річчя від дня нар. П. Куліша. Київ, 2000. – 220 с.

31. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології / Твори: В 6 т. Київ: Рад. школа, 1952. – Т. 4. – С.21-451.

32. Франко І. Музика польська і руська / Іван Франко про музику / упор. Т. Коноварт. – Львів, 2006.

33. Франко І.Я. Твори: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. –Т. 45. – 574 с.

34. Шевченко Т.Г. Кобзар. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО»», 2012. – 352 с.

35. Юркевич П.Д. З рукописної спадщини. / Упор., пер., комент. М. Ткачук. – Київ: КМ Academia; Пульсари, 1999. – 332 с.